DIALOGUL INTERRELIGIOS CA IMPERATIV MISIONAR ÎN SOCIETATEA POSTMODERNĂ

Ioan Filimon*

Abstract: In the postmodern society, the globalization process is creating new and urgent problems for the entire mankind, being imperative that the various religious communities look together for effective answers. For facing these realities, there seems to be only one solution: the way of dialogue, in general, and of religious dialogue, in particular. The present paper aims at analysing interreligious dialogue, emphasizing its overwhelming importance in the given context. The first part presents the Christians' attitude to unchristian religions in the light of the Holy Scripture and the Holy Tradition; the second part explores aspects of interreligious dialogue from an Orthodox, Catholic and Protestant perspective; while the third part analyses the missionary imperatives of society nowadays. The paper ends with a few observations and conclusions.

Keywords: Ecumenism, Religions, Orthodox Mission, Christian Confessions, Conflict, Cooperation.

Preliminarii

Una din provocările cele mai importante ale societății postmoderne actuale este cea a dialogului ecumenic și interreligios. Astăzi, peste tot în lume, schimbarea socio-politică contemporană creează o nouă situație în viața zilnică, în sensul că nu se poate vorbi despre un anumit teritoriu și o religie unică, dar se poate cu ușurință găsi ceea ce s-ar putea numi un peisaj religios pluralist.

Problema colaborării interumane, a cooperării dintre religii,

* PhD Candidate at the Doctoral School of Theology of The University "1 Decembrie 1918" of Alba Iulia, Romania.

atât la nivel local cât și mondial, devine din ce în ce mai dificil de articulat, mai ales prin stările tensionate create după tragicul eveniment din Statele Unite ale Americii din 11 septembrie 2001, de experiența redefinirii unor granițe: cele mai apropiate exemple fiind războiul ruso-ucrainean, războiul dintre evrei și palestinieni, criza din Orientul Mijlociu, tensiunile dintre musulmani și creștini în Egipt, Siria și Nigeria sau de gruparea teroristă ISIS, care acționează în diferite locuri de pe glob. „Toate aceste focare de luptă sunt alimentate din plin de ideologiile religioase, care depășind sfera strictă a modalității de atingere a stării divine, au devenit ideologii ce hrănesc ambiții politice, fac propagande electorale sau justifică crime și masacre cu caracter politico-religios”¹. Așadar, evenimentele tragice la care am asistat pasivi în ultimii ani, precum și acelea la care suntem nevoiți să privim astăzi, demonstrează că absența dialogului dintre religiile lumii poate duce la o suferință și mai mare, concretizată prin începerea unui nou război mondial. În fața acestor realități cu care se confruntă societatea postmodernă, soluția ar fi doar una: calea dialogului în general și a celui religios, în special, indiferent că „mărturia prin dialog vine dinspre lumea creștină sau mozaică, dinspre Islam, India hindusă, spațiul budist, taoisto-confucianist, șintoist sau populațiile tribale contemporane”². Astăzi, atât dialogul ecumenic cât și cel interreligios sunt considerate imperative misionare, care au aceeași atitudine de deschidere către semenii și de respect față de niște culturi multă vreme considerate ostile, străine și inferioare. Această deschidere nelimitată și reciprocă pare a fi singura alternativă pentru a depăși conflictele etnice și religioase, sociale și economice, terorismele și fundamentalismele, care au măcinat umanitatea de la început și care au fost izvor de suferință în toată istoria ei³. Teologul Hans Küng subliniază: „Nu poate exista pace între națiuni fără pace între religii. Nu poate exista

¹ Pr. conf. univ. dr. Emil Jurcan, *Dialogul inter-religios în lumea contemporană*, în „Orizonturi Teologice”, anul III, nr. 3, 2002, p. 84.

² Pr. Nicolae Achimescu, *Religii în dialog*, Iași, Editura Trinitas, 2006, p. 10.

³ Pr. Gianfranco Maronese, *Dialogul dintre oameni*, în „Pax et Unitas”, nr. 3, 2004, p. 4.

pace între religii fără un dialog între religii. Nu poate exista dialog între religii fără cercetarea fundamentelor teologice”⁴.

În acest context, reprezentanții marilor religii ar trebui să găsească mijloace și să dezvolte strategii, metode și instrumente care ajută la depășirea stărilor conflictuale existente astăzi, care își au anumite cauze în domeniul religios⁵.

1. Atitudinea față de religiile necreștine în lumina Sfintei Scripturi și a Sfintei Tradiții

Problema atitudinii și a raportului creștinilor cu religiile lumii este stringentă pentru misiologia contemporană, ea constituind de altfel o problemă sensibilă pe tot parcursul istoriei creștine. Într-o lume care a devenit, sub aspect religios și nu numai, o comunitate tot mai divizată, este firesc să se pună întrebarea care ar putea fi poziția creștinului autentic față de credincioșii altor religii într-o societate postmodernă? Pentru a da un răspuns la această provocare, se impune o scurtă incursiune biblică și patristică în relația creștinilor cu oamenii altor credințe din perspectivă ortodoxă.

De multe ori s-a argumentat că noțiunea de „dialog” nu se găsește în Biblie și prin urmare dialogul ar fi lipsit de autoritatea biblică. Deși

„substantivul «dialog» nu se găsește în Biblie, totuși relațiile prietenoase și întâlnirile personale frecvente sugerate de verbul activ sunt evidențiate în mod clar în paginile Sfintei Scripturi. Legătura lui Dumnezeu cu poporul Său ales și cu celelalte neamuri, relațiile și obligațiile reale implicate în legământul Său cu Noe și cu Avraam, activitatea regilor și judecătorilor, a profeților și preoților, cartea lui Iov, scrierile profeților și anumiți psalmi în care se prezintă întoarcerea poporului la Dumnezeu, toate acestea nu sugerează deloc un

⁴ Hans Küng, *Global Responsibility: In Search of a New World Ethic*, translation from German by John Bowden, SCM Press, 1991, p. 105.

⁵ Editorial, *Necesitatea dialogului interreligios*, în „Teologia”, anul VII, nr. 1, 2003, p. 8.

monolog”⁶.

De asemenea, în tot Noul Testament există forme de dialog. Astfel în el descoperim diferite momente în care Mântuitorul intră în legătură cu oamenii: dialogul cu Nicodim, cu femeia samarineancă, cu sutașul și cu propriii Săi ucenici în toată perioada activității Sale pământești. Există și situații în care El refuză să intre în discuții, prezența Sa divizând poporul, motiv pentru care nimeni nu poate exagera, pretinzând că pretutindeni în Sfânta Scriptură ar fi vorba doar de dialog⁷. Profesorii Terry Muck și soția sa Frances Adeney susțin că în Biblie există 239 de locuri care se referă la întâlniri interreligioase, enumerându-le în ordine cronologică⁸.

Pentru a înțelege fundamentele religioase ale valorificării teologice ale celorlalte religii din punct de vedere ortodox, trebuie să analizăm punctele doctrinare specifice Bisericii Ortodoxe ce stau la baza dialogului. În tradiția ortodoxă problema dialogului cu alte religii se desfășoară din punctul de vedere al învățăturii despre Sfânta Treime⁹.

Astfel, în *Sfânta Scriptură* se arată că există un singur Dumnezeu: „Căci Eu sunt Domnul Dumnezeu, și nu este nici un Dumnezeu afară de Mine” (Is. 45, 3), acest Dumnezeu unic „Tată al tuturor, Care este peste toate și prin toate și întru toți” (Efes. 4, 6), Care a creat universul și lucrează continuu în istorie. Existând un singur Dumnezeu, în Sfânta Scriptură se evidențiază originea

⁶ Stanley J. Samartha, *Dialogue as a Continuing Christian Concern*, în „The Ecumenical Review”, vol. 23, nr. 2, 1971, p. 139.

⁷ *Ibidem*

⁸ Terry Muck și Frances S. Adeney, *Christianity Encountering World Religions: The Practice of Mission in the Twenty-first Century*, Grand Rapids, Baker Academic, 2009, p. 379.

⁹ †Anastasios Yannoulatos, *Ortodoxia și problemele lumii contemporane*, traducere de drd. Gabriel Mândrilă, pr. prof. dr. Constantin Coman, București, Editura Bizantină, 2003, p. 168. A se vedea și Adrian Boldișor, *Poziția ortodoxă față de dialogul inter-religios. Dialogul cu islamul*, în „Revista Teologică”, Serie Nouă, anul XX (92), nr. 2, 2010, Sibiu, Editura Andreiana, pp. 211-212.

comună a întregii umanități: „după chipul și asemănarea lui Dumnezeu” (Fac. 1, 26-27)¹⁰. Căderea în păcat nu a distrus chipul lui Dumnezeu în om, acesta a avut de suferit fără a se distruge complet capacitatea lui de a primi și înțelege mesajul lui Dumnezeu adresat lui. Toți oamenii au o legătură între ei prin demnitatea lor intangibilă și originea divină, care niciodată nu se pierde. În decursul istoriei umanității, Dumnezeu nu a încetat să poarte de grijă de lumea pe care a creat-o, din contră, a ajutat-o și a călăuzit-o. Din paginile Sfintei Scripturi aflăm că Dumnezeu a încheiat mai multe legăminte cu umanitatea: cu Adam și Eva, cu Noe și cu noua umanitate salvată de la potop (Fac. 8; 9, 12), cu Avraam (Fac. 12) etc., care continuă să-și păstreze importanța și valabilitatea lor. Ultimul și definitivul și veșnicul „nou legământ” s-a împlinit prin Iisus Hristos, noul Adam. Însă toți oamenii se află în relație cu Dumnezeu prin intermediul unui mai vechi legământ, pe care El Însuși l-a pecetluit. Pe de altă parte, avem exemple de oameni din Vechiul Testament care au respectat poruncile divine, cunoscându-L și fiind în relație cu Dumnezeu, deși nu erau israeliți: Enoh, Melchisedec și Iov. Întreaga Sfântă Scriptură arată universalitatea lui Dumnezeu: „Al Domnului este pământul și plinirea lui; lumea și toți cei ce locuiesc în ea” (Ps. 23, 1), „...că Împărat peste tot pământul este Dumnezeu” (Ps. 49, 8) , și „împărăția Lui stăpânește peste toți” (Ps. 102, 9). Profeții au vestit de asemenea cu claritate planul lui Dumnezeu de a aduna în ziua cea de pe urmă întreaga umanitate, „aceasta e voia pe care a voit-o Domnul peste toată lumea, și aceasta este mâna întinsă peste toate popoarele și toate neamurile lumii (Is. 14, 26) sau „Căci de la răsăritul soarelui și până la apusul lui ... numele Meu este slăvit printre neamuri, și în orice parte se aduce tămâie pentru numele Meu și jertfă curată, căci mare este numele Meu între neamuri, zice Domnul cel Atotputernic” (Mal. 1, 11)¹¹.

Analiza teologică a celorlalte religii trebuie să se efectueze din perspectiva principiului creștin esențial, cel al *Întrupării Logosului* în

¹⁰ *Ibidem*, pp. 168-169.

¹¹ *Ibidem*, pp. 171-172.

numele tuturor oamenilor din toate timpurile și din toate locurile: „Dumnezeu atât de mult a iubit lumea, încât pe Fiul Său Cel Unul-Născut L-a dat ca oricine crede în El să nu piară, ci să aibă viață veșnică” (In. 3, 16) sau „Și Cuvântul S-a făcut trup și s-a sălășluit între noi” (In. 1, 14), aceste versete ale Evangheliei după Ioan determinând temelia esențială hristologică a celor mai înalte inspirații religioase ale umanității. Prin faptele și jertfa Sa, Hristos a dezlegat „faptele diavolului” (I Ioan 3, 8), elementul demonic contaminând toate religiile¹².

Pe de altă parte, Însuși Domnul Hristos arăta foarte multă dragoste și smerenie pentru cei din afara comunității creștine. Hristos n-a exclus din atenția Sa persoane de alte credințe. În anumite situații, în timpul vieții Sale pământești, El a stat de vorbă cu oameni de diferite tradiții religioase precum femeia samarineancă (In. 4, 1-42), femeia canaaneancă (Mt. 15, 21-28 și Mc. 7, 24-30) și sutașul roman (Mt. 8, 10 cf. Lc. 7, 5), pe care i-a ajutat. El și-a exprimat admirația și respectul față de credința lor, pe care n-a găsit-o nici în Israel: „...nici în Israel n-am găsit atâta credință” (Mt. 8, 10; Lc. 7, 9). Domnul Hristos a remarcat recunoștința celui vindecat de lepră, care era samarinean, iar în discuția cu femeia samarineancă i-a descoperit acesteia adevărul că Dumnezeu este Duh (In. 4, 4-30), folosind într-o pildă chiar imaginea bunului samarinean ca pe un exemplu de urmat al principiului fundamental al învățăturii Sale despre noua dimensiune a iubirii pe care El a predicat-o. „El, «Fiul Omului» care la Judecata de Apoi, se va identifica pe Sine cu «cei puțini» ai acestei lumi (Mt. 25) indiferent de rasă sau religie, ne îndeamnă să abordăm fiecare persoană umană cu dragoste și respect autentic”¹³. De asemenea în Faptele Apostolilor, ni se relatează despre credința sutașului Corneliu (F. Ap. 10, 1-36), de unde învățăm că „în orice

¹² *Ibidem*, pp. 173-174.

¹³ Idem, *Atitudinea Ortodoxiei față de alte religii*, în „Cum să trăim Ortodoxia astăzi”, traducere din limba engleză de Doina Rogoti, București, Editura Sophia, 2010, pp. 233-234. A se vedea și ediția în limba engleză Anastasios Yannoulatos, *Orthodox Relations with Other Religions*, în „Sourozh”, nr. 85, 2001, p. 13.

neam, cel ce se teme de El și face dreptate este primit de El” (F. Ap. 10, 35). Apoi Sfântul Pavel afirmă că „în veacurile trecute Dumnezeu a lăsat toate neamurile să meargă pe căile lor. Deși El nu s-a lăsat pe Sine nemărturisit, făcându-vă bine...” (F. Ap. 14, 16-17), arătând că tradiția primară și mai ales apologetică a Bisericii primare a remarcat posibilitatea cunoașterii naturale, și deci parțiale a adevărului revelat în afara tradiției creștine revelate¹⁴.

Biserica, de la început, prin Sfinții Apostoli și urmașii acestora, s-a angajat în proclamarea Evangheliei la necreștini și încorporarea prin har și credință a celor ce primeau învățătura creștină și harul Sfintelor Taine. Sensul evanghelizării era convertirea la Hristos printr-o argumentare religioasă. Un moment important în propovăduirea creștină către cei de altă credință este reprezentat de predica Sfântului Apostol Pavel în Areopag (F. Ap. 17, 22-31). În predica sa, după ce s-a referit la un fundament religios comun, trece la esența și nucleul Evangheliei: importanța personalității și a lucrării lui Hristos¹⁵.

Un alt punct semnificativ pentru dialogul interreligios din perspectivă ortodoxă este învățătura despre *Duhul Sfânt*: „pretutindeni fiind și pe toate plinindu-le” (Rug. Împărate Ceresc). Duhul Sfânt continuă să lucreze pentru mântuirea fiecărei persoane și a întregii lumi ca „Duh al sfințeniei, al puterii, al adevărului, al păcii și al dreptății” (Gal. 5, 22), mare parte din aceste elemente fiind prezente în viața multor oameni care aparțin diferitelor religii. Noi înaintăm în fiecare efort, chiar și în dialogul interreligios, cerând călăuzirea și luminarea Duhului Sfânt¹⁶.

În ceea ce privește *Sfânta Tradiție*, există multe exemple ale felului în care creștinii au privit și s-au raportat la alte religii. În cele ce urmează ne vom referi selectiv doar la câteva poziții ale unor gânditori creștini, aparținând unor epoci diferite, știind foarte bine că

¹⁴ Remus Rus, *Concepția despre om în marile religii, teză de doctorat*, București, 1978, p. 191.

¹⁵ †Anastase Yannoulatos, *Misiune pe urmele lui Hristos. Studii teologice și omilii*, traducere de Ștefan L. Toma, Sibiu, Editura Andreiana, 2013, p. 228.

¹⁶ Idem, *Ortodoxia și problemele lumii contemporane*, pp. 179-180.

punctul lor de vedere exprimă și opiniile altor Sfinți Părinți din aceeași perioadă. Raportându-ne la opiniile Sfinților Părinți putem identifica cele trei modele actuale de evaluare a altor religii specifice teologiei moderne a religiilor: exclusivismul, inclusivismul și pluralismul¹⁷.

Prin *exclusivismul* religios se afirmă că necreștinii vor fi pierduți, deoarece nu există mântuire în afara Trupului văzut al lui Hristos care este Biserica. Acest concept este asociat Sfântului Ciprian al Cartaginei datorită celebrei lui afirmații: „*extra ecclesiam nulla salus*”, care a ajuns să fie folosită prin extensie pentru orice formă de exclusivism creștin, inclusiv pentru cel interreligios¹⁸.

Prin al doilea termen adică cel de *inclusivism*, se afirmă că necreștinii pot fi mântuiți în ciuda religiilor pe care le practică, dar numai prin mila lui Dumnezeu. Cel care promovează această viziune este Sfântul Iustin Martirul și Filosoful. În contextul lucrării creatoare universale a cuvântului Iustin a recurs la un concept stoic „*logos spermatikos*”, susținând că fiecare parte a lumii are încorporată o sămânță a Logosului, prin Logos înțelegându-se Fiul Tatălui¹⁹. Pentru Iustin orice om poate participa la Cuvânt:

„Fiecare dintre aceștia, atunci când a văzut, în parte, apropierea lui de Cuvântul dumnezeiesc împrăștiat în lume, a putut să grăiască câte un adevăr parțial; dar cei care au vorbit lucruri contrare unii altora, în chestiunile cele mai însemnate, se pare că nu au avut nicio știință vădită și nicio cunoștință neîndoioasă despre Cuvântul”²⁰.

¹⁷ Tipologiile sistematice exclusivism - inclusivism - pluralism apar pentru prima dată în cartea lui Alan Race, *Christians and Religious Pluralism. Patterns in the Christian Theology of Religions*, London, SCM Press, 1983.

¹⁸ Pr. prof. univ. dr. Dorin Oancea, *Teologia Religiilor în Biserica Primară: Athenagoras, Sf. Justin Martirul, Origen*, în Nicolae Moșoiu (coord.), „Relevanța operei Părintelui Profesor Ion Bria pentru viața bisericească și socială actuală. Direcții noi de cercetare în domeniul doctrinei, misiunii și unității Bisericii”, Sibiu, Editura Universității „Lucian Blaga”, 2010, p. 270.

¹⁹ *Ibidem*, p. 274.

²⁰ Sf. Iustin Martirul și Filosoful, *Apologeți de limbă greacă*, PSB 2, București, EIBMBOR, 1980, p. 87.

Această teorie a „logosului seminal” a devenit principala metodă de apropiere folosită de Părinții Apostolici în încercarea lor de a formula un punct de vedere teologic privind relația dintre credința creștină și religiile necreștine²¹.

A treia metodă prin care creștinii văd relația lor cu religiile necreștine este cea a *pluralismului*. Prin prisma acestui concept necreștinii pot fi mântuiți prin intermediul aceleiași religii pe care o practică, căci religiile necreștine pot de asemenea să conțină adevăruri mântuitoare. În lucrarea sa „Împotriva lui Celsus”, Origen afirmă că și păgânilor le este accesibilă cunoașterea lui Dumnezeu²².

Din punct de vedere teologic atitudinea Bisericii Ortodoxe față de alte religii pe întreg parcursul existenței sale a fost una pozitivă fără diluarea rolului lui Hristos în iconomia mântuirii, mai mult această atitudine fiind folosită ca o punte și ca mijloc de a aduce împreună creștinii și necreștinii.

2. Aspecte ale dialogului interreligios din perspectivă ortodoxă, catolică și protestantă

Problema raporturilor dintre Biserica creștină și necreștini s-a pus din primele veacuri, când Biserica a fost confruntată cu păgânismul, iar în Evul Mediu, cu musulmanii. Astăzi, datorită condițiilor de conviețuire cu totul schimbate, liderii religioși și credincioșii tuturor religiilor sunt obligați la o deschidere a unora față de ceilalți, dându-și mâna la împlinirea marilor provocări ale timpului nostru: pacea, înțelegerea și colaborarea între popoarele lumii²³.

Practicat uneori cu bune rezultate în mediile interconfesionale creștine, dialogul este cerut astăzi și de unii dintre liderii marilor

²¹ Hendrik Kreamer, *Religion and the Christian Faith*, London, Lutterworth Press, 1956, p. 147.

²² Origen, *Scrieri alese. Contra lui Celsus*, PSB 9, București, EIBMBOR, 1984, pp. 235-236.

²³ Drd. Ștefan Resceanu, *Temeiuri pentru dialogul interreligios*, în „Mitropolia Olteniei”, anul XXVI, nr. 1-2, 1974, p. 25.

religii, îndeosebi de creștini, sperându-se ca pe această cale să se ajungă la o colaborare rodnică pentru binele omenirii, într-o vreme ca a noastră, în care pericolul unui război este iminent. În ultima perioadă, în sânul celor trei mari confesiuni creștine s-au schițat unele atitudini în problema dialogului interreligios, fără să se poată vorbi însă de o viziune comună în această privință nici măcar în interiorul fiecăreia dintre aceste confesiuni²⁴.

Astăzi, Biserica Ortodoxă fiind un receptor sensibil al mesajelor vremurilor, dezvoltă dialoguri interreligioase monoteiste cu islamul și cu iudaismul. Cele mai multe întâlniri ce au avut în centru dialogul interreligios, precum și relațiile dintre ortodocși, evrei și musulmani, s-au desfășurat la Centrul Ortodox al Patriarhiei Ecumenice din Chambésy (Geneva), din inițiativa Mitropolitului Damaskinos Papandreou al Elveției.

În ceea ce privește dialogul cu iudaismul, după o întâlnire pregătitoare la Geneva în 1976, până acum s-au realizat cinci întâlniri pe teme actuale.

Biserica Ortodoxă s-a întâlnit și cu islamul și a dialogat cu el sub diferite forme încă din primele decenii ale apariției acestuia. Arhiepiscopul Anastasios Yannoulatos distinge cinci faze ale dialogului dintre ortodocși și musulmani. Prima fază se întinde de la mijlocul sec. al VIII-lea până la mijlocul sec. al IX-lea d.Hr., atitudinea bizantină fiind mai curând „persiflantă și subestimativă”²⁵. A doua fază este cuprinsă între mijlocul sec. al IX-lea și mijlocul sec. al XIV-lea, când tactica adoptată de bizantini a fost una ofensivă, publicându-se multe opere referitoare la islam. A treia fază a confruntării cu islamul se desfășoară între mijlocul sec. al XIV-lea și mijlocul sec. al XV-lea și se distinge prin „calm și obiectivitate”²⁶. Perioada dominației otomane, care a urmat de la mijlocul sec. al XV-lea până la mijlocul sec. al XIX-lea, a întrerupt dialogul care

²⁴ Emilian Vasilescu, *Cadrul și perspectivele dialogului interreligios*, în „Ortodoxia”, anul XXIII, nr. 1, 1971, p. 133.

²⁵ †Anastasios Yannoulatos, *Ortodoxia și problemele lumii contemporane*, p. 127.

²⁶ *Ibidem*, p. 129.

începuse, Biserica Răsăritului având parte de experiențe dureroase. A cincea fază a dialogului dintre ortodocși și musulmani este epoca contemporană, în ultimele trei decenii dialogul promovându-se mai ales în cercurile universitare, de către reprezentanți ai ambelor religii²⁷.

Interesul ortodocșilor pentru dialogul cu Islamul s-a manifestat și mai puternic începând cu anul 1986, în urma colaborării Centrului Ortodox al Patriarhiei Ecumenice din Chambésy și al Academiei Regale de Studii a Culturii Islamice (Al Albait Foundation, Amman, Iordania). Până acum s-au realizat zece întâlniri academice pe importante teme actuale²⁸.

Deasemenea, Patriarhia Ecumenică a jucat un rol principal și în organizarea unor Congrese și Întâlniri Interreligioase Internaționale. Două asemenea congrese s-au desfășurat la Constantinopol în 1994 și 2005, acestea ducând la documentele cunoscute ca: „Declarațiile de la Bosfor”, și alte trei s-au desfășurat la Bruxelles în 2001, Tesalonica în 2003 și Amaroussion (Atena) în 2004, care au dus la Declarații asemănătoare²⁹. Rezultatul acestor Declarații este exprimat în poziția și apelul din Declarația de la Amaroussion:

„Re puiem orice formă de discriminare naționalistă, rasistă, religioasă, socială și de alte forme, prin intermediul cărora se promovează intoleranța și fanatismul morbid religios, precum și încercarea de a găsi justificări pentru conflicte războinice și terorismul organizat, în imensul detriment evident al coexistenței pașnice a tuturor oamenilor și tuturor popoarelor. De aceea, lansăm un apel către conducătorii spirituali ai tuturor religiilor să întreprindă tot ce este necesar și să coopereze pentru dezamorsarea acestor confuzii periculoase, pentru a putea astfel realiza propovăduirea cu adevărat

²⁷ *Ibidem*, p. 139.

²⁸ Î.P.S. dr. Damaskinos Papandreou, *Dialogurile interreligioase și întâlnirea celor trei religii monoteiste*, în „Biserică, societate, lume”, Iași, Editura Trinitas, 1998, p. 286.

²⁹ George Martzelos, *Orthodoxy and Interreligious Dialogue*, A se vedea: http://www.apostoliki-diakonia.gr/en_main/catechism/theologia_zoi/themata.asp?contents=selides_katixisis/contents_Texts.asp&main=SK_texts&file=5.htm (accesat în 27.04.2015).

credibilă a voinței lui Dumnezeu ca pacea, dreptatea socială și respectul pentru drepturile umane fundamentale să triumfe”³⁰.

Dialogul interreligios al Ortodoxiei cu Iudaismul și Islamul are ca rezultat adâncimea colaborării interreligioase prin care participanții vor putea nu doar să depășească experiența dureroasă și tensiunile trecutului istoric, ci și să abordeze împreună problemele sociale moderne care constituie o amenințare la adresa omului și a lumii.

„În urma dialogurilor cu Iudaismul și cu Islamul, experiența Ortodoxiei a fost în permanentă dezvoltare și în multe cazuri revelatoare pentru perspectivele pozitive ale unui dialog sincer și ale unei intenții conștiente pentru colaborare interreligioasă atât în ce privește valorile spirituale în legătură cu Dumnezeu, cu omul și cu lumea, cât și cerințele omului postmodern privind protejarea păcii, a dreptății sociale precum și a drepturilor omului”³¹.

În ceea ce privește dialogul interreligios în Biserica Romano-Catolică, prin documentul „*Nostra Aetate*: Declarație despre relațiile Bisericii cu religiile necreștine” aprobat de Conciliul al II-lea de la Vatican în 28 octombrie 1965, reiese că Biserica Romano-Catolică își schimbă radical poziția față de oamenii altor religii și mântuirea lor. De la o învățătură exclusivistă - „nu există mântuire în afara Bisericii” (adică Biserica Catolică) - ea a ajuns să recunoască faptul că Dumnezeu acționează în toate religiile și să admită că El își exercită voința de mântuire și în afară de Israel și de creștinism (poziția inclusivistă). Chiar înainte de promulgarea acestui document, Biserica Romano-Catolică a acordat o atenție deosebită oamenilor de alte credințe religioase, înființând prin scrisoarea apostolică „*Progrediente Concilio*” a Papei Paul al VI-lea din 19 mai 1964 un „Secretariat pentru necreștini”, sub președinția cardinalului Paulo

³⁰ *Declarația de la Amaroussion, Interreligious Conference „Religion, Peace, and the Olympic Ideal”* (Athens, Amaroussion, 10-11 august 2004), în Chrysavgis John (ed.), *In the World, Yet Not Of the World. Social and Global Initiatives of Ecumenical Patriarch Bartholomew*, New York, Fordham University Press, 2010, p. 312.

³¹ Î.P.S. dr. Damaskinos Papandreou, *art. cit.*, pp. 289-290.

Marella. Menirea acestui secretariat este de a inspira, stimula și coordona acțiunile Bisericii Romano-Catolice pe acest teren delicat al dialogului cu necreștinii³². Acest secretariat a fost redenumit „Consiliul Pontifical pentru Dialogul Interreligios” de Papa Ioan Paul al II-lea în 28 iunie 1988.

Biserica Romano-Catolică a continuat să dezvolte gândirea ei cu privire la raportarea față de oamenii altor credințe în documente cum ar fi Enciclica „Evangellii Nuntiandi” a Papei Paul al VI-lea din 8 decembrie 1975, care a subliniat o teologie de evanghelizare și inculturație, precum și Enciclica „Redemptor Hominis” a Papei Ioan Paul al II-lea din 3 martie 1979, care abordează problema evanghelizării și mântuirii. Pentru că a fost nevoie de îndrumare cu atitudini schimbate, Secretariatul pentru necreștini a emis un document intitulat „Atitudinea Bisericii față de credincioșii altor religii: Reflecții și orientări de Misiune și Dialog” în 10 mai 1984. Pe aceeași linie practică, Vaticanul a produs în iunie 1985 un document de mare importanță religioasă și politică intitulat „Note pentru o corectă prezentare a evreilor și a iudaismului în predica și cateheza Bisericii Catolice”, care s-a dorit a fi un ajutor practic în teologia pastorală și misionară. În 7 decembrie 1990 Papa Ioan Paul al II-lea a publicat pe aceeași temă Enciclica „Redemptoris Missio”, în care a ținut să sublinieze unicitatea lui Iisus Hristos ca Mântuitor, fără a relua ideea din *Nostra Aetate* care a afirmat mântuirea în alte religii. În 19 mai 1991 Consiliul Pontifical pentru Dialogul Interreligios (CPDI) a produs „Dialog și Proclamare: reflecție și orientări privind dialogul interreligios, precum și proclamarea Evangheliei lui Iisus Hristos”, care a încercat să stabilească linia fină dintre dialog și propovăduire³³.

În cadrul Bisericii Romano-Catolice un statut aparte i se acordă relației cu iudeii. Structural acest lucru se reflectă în faptul că

³² Diac. prof. Emilian Vasilescu, *Cadrul și perspectivele dialogului interreligios*, p. 134.

³³ Gideon Goosen, *Bringing Churches Together. A Popular Introduction to Ecumenism*, revised and enlarged edition, Geneva, WCC Publications, 2001, p. 139.

dialogul cu iudeii aparține unei Comisii separate pentru Relații Religioase cu iudeii și nu CPDI, prin aceasta luându-se o poziție clară împotriva oricărei forme de antisemitism.

În ce privește atitudinea teologilor protestanți în problema raportării față de oamenii altor religii, se arată și ei a fi foarte divizați, oscilând de la cele mai sincretiste la cele mai conservatoare și fundamentaliste poziții. În vremurile anterioare, teologii protestanți liberali ca Frederick Schleiermacher, John Hick, Paul F. Knitter și alții preconizau o largă deschidere față de religiile necreștine, cu riscul pericolului de sincretism religios. În schimb reprezentanții „teologiei dialectice”³⁴, Karl Barth, Hendrik Kraemer și alții au adoptat o atitudine care a fost caracterizată ca „rigidă”, în sensul că acești teologi fac distincție clară între credința creștină, dar gratuit mântuitor al lui Dumnezeu, și religiile necreștine, rezultat neputincios al eforturilor omenești de a atinge Absolutul. Dar s-a ivit în protestantism și o a treia atitudine, aceea a curentului misionar-ecumenic, care oscilează între cei doi poli. Unii dintre adepții acestui curent, ca Paul Tillich, John Robinson, Joseph Sittler și alții, caută să stabilească legături între creștinism și lumea necreștină prin teorii ca aceea a unei „Biserici latente” în sânul păgânismului (Paul Tillich) sau aceea a lui „Hristos cosmic” (Joseph Sittler). Alți reprezentanți ai acestui curent, ca Visser't Hooft, Lesslie Newbigin, Gerhard Rosenkranz, Stefan Neill, recunosc existența unei profunde pietăți în religiile necreștine și cer dialogul și colaborarea cu religiile necreștine, dar consideră că acestea trebuie limitate la domenii clar definite: de ordin cultural și social, evitându-se discuțiile de ordin doctrinar³⁵.

Marile confesiuni creștine consideră că există în religiile necreștine principii morale înalte, asemănătoare în unele privințe cu acelea ale creștinismului și pe temeiul cărora se poate întreprinde o

³⁴ Anastasios Yannoulatos, *Facing People of Other Faiths From an Orthodox Point of View*, în „Greek Orthodox Theological Review”, vol. 38, nr. 1-4, 1993, p. 135.

³⁵ Diac. prof. univ. dr. Emilian Vasilescu, *Istoria Religiiilor*, Ediția a III-a, București, Editura Didactică și Pedagogică, 1998, pp. 409-410.

colaborare fructuoasă spre binele omenirii. De aceea, ele privesc cu multă bunăvoință contactele cu reprezentanții religiilor necreștine și fac tot ce este posibil în acest sens, manifestându-și în același timp grija pentru păstrarea integrității mesajului creștin, care trebuie ferit de orice încercare de relativism și sincretism religios³⁶.

3. Dialogul interreligios, un imperativ misionar al timpului nostru

Situația istorică actuală, precum și imperativele teologice ale credinței creștine, fac necesară preocuparea creștinilor pentru cultivarea și continuarea dialogului interreligios. Prin urmare, una din sarcinile esențiale pe care le avem în acest sens, în calitate de creștini, este tocmai recunoașterea acestui fapt, tratarea cu multă atenție a posibilităților și problemelor legate de dialog, ca și analizarea implicațiilor dialogului asupra vieții Bisericii într-o lume pluralistă³⁷.

Astfel, există trei motive teologice solide pentru care dialogul este și trebuie să fie un imperativ misionar al creștinilor. În primul rând, prin Iisus Hristos, Dumnezeu a intrat El Însuși în relație cu oameni de toate credințele și din toate timpurile, oferind Evanghelia mântuirii. Din această perspectivă, Întruparea Mântuitorului reprezintă dialogul lui Dumnezeu cu lumea. În al doilea rând, încercarea de realizare a unei adevărate comunități, absolut indispensabilă din perspectiva Evangheliei lui Hristos, prin iertare, reconciliere și o nouă creație, conduce în mod inevitabil la dialog. Pacea și iubirea lui Hristos ne cer să regăsim comuniunea cu toți semenii noștri, indiferent de credința lor, pentru a putea deveni cu toții împreună cetățeni ai „casei” lui Dumnezeu. Iar în al treilea rând, dar nu mai puțin semnificativ, există făgăduința lui Iisus Hristos în legătură cu faptul că Duhul Sfânt ne va descoperi adevărul: „Iar când

³⁶ Idem, *Cadrul și perspectivele dialogului interreligios*, p. 139.

³⁷ Stanley J. Samartha, *Courage for Dialogue. Ecumenical issues in inter-religious relationship*, Geneva, WCC Publications, 1981, p. 1. A se vedea și Nicolae Achimescu, *Religii în dialog*, p. 15.

va veni Acela, Duhul Adevărului, vă va călăuzi la tot adevărul, căci nu va vorbi de la Sine, ci câte aude va vorbi și cele viitoare vă va vesti” (In. 16, 3)³⁸.

În societatea postmodernă actuală, procesul globalizării creează noi probleme urgente pentru întreaga omenire, și de aceea este imperativ ca diversele comunități religioase să caute împreună răspunsuri eficace. Din această perspectivă, problemele cele mai practice pentru un dialog interreligios creator sunt noile provocări cu care umanitatea se confruntă într-o manieră intensivă datorită globalizării: probleme ecologice, sărăcia, reconcilierea, dreptatea, pacea etc.³⁹.

În marea *pluralitate religioasă* de azi religiile trebuie luate foarte în serios. Credincioșii unei religii nu trebuie să ignore faptul că există și credincioși ai altor religii care trăiesc alături de ei în aceeași comunitate, oraș sau țară, și care sunt partenerii și interlocutorii lor în probleme de politică, cultură, învățământ, religie sau alte domenii. Acceptarea și respectarea celor cu o religie diferită implică un efort de înțelegere a religiei acestora și deschiderea necesară în vederea colaborării cu ei. Astfel, dialogul interreligios este postulat de pluralitatea religiilor în lume⁴⁰.

Un element fundamental al timpului nostru îl constituie imperativul *coexistenței pașnice* într-o societate multiculturală. Trăim într-o lume însetată de contacte, întâlniri, înțelegere, armonie, unitate și colaborare. Oamenii în general doresc să se întâlnească, să se asculte reciproc, să participe și să vadă ce pot face împreună, în special pentru a construi o pace mai stabilă și mai durabilă. Postmodernitatea, cu toate facilitățile ei de comunicare: e-mail, chat, telefon, fax, videointerfon, receptoare radio sau TV, stații de emisie-recepție etc., acordă dialogului în sine, ca formă de

³⁸ *Ibidem*, pp. 12-14.

³⁹ Anastasios Yannoulatos, *Problems and Prospects of Inter-religious Dialogue. An Eastern Orthodox Perspective*, în „The Ecumenical Review”, vol. 52, nr. 3, 2000, p. 355.

⁴⁰ Cardinal Francis Arinze, *Dialogul interreligios, o necesitate a timpului nostru*, în „Biserica Ortodoxă Română”, anul CXVI, nr. 7-12, 1998, p. 109.

interacțiune umană, un rol poate mai accentuat ca niciodată în decursul istoriei, oferind oamenilor posibilitatea de a-și comunica unii altora informații⁴¹. Deasemenea trebuie să fim conștienți și de pericolul reprezentat de înlocuirea dialogului viu dintre oameni cu dialogul mort, purtat prin intermediul tehnologiei actuale. În acest sens, „un rol decisiv este jucat de dialogul interreligios, al cărui țel îl reprezintă tocmai conștientizarea umanității asupra înțelegerii caracterului personal al relațiilor cu divinitatea și între oameni deopotrivă”⁴². Oamenii își dau tot mai mult seama că au nevoie unii de alții și că trebuie să construiască o comunitate mai armonioasă în toată lumea. În această lume, permanent în mișcare, religiile nu mai pot sta în izolare, izolaționismul fiind condamnat din ce în ce mai mult. Adepții diferitelor religii sunt chemați să se întâlnească reciproc, să încerce să se înțeleagă mai bine și să întrebe ce pot face împreună în calitate de credincioși pentru a face din această lume un loc mai bun de trăit⁴³.

Un alt imperativ misionar al timpului nostru este abordarea în comun a unor provocări și probleme majore, cele mai importante fiind legate de *dreptate și pace*, probleme care nu respectă frontierele religioase. În situațiile conflictuale, unii oameni sunt discriminați din cauza rasei, religiei, limbii, statutului social sau al sexului. Pe lângă acestea există situații de refuz al practicării solidarității între bogați și săraci, la nivel național sau internațional, și refuzul bogaților de a accepta faptul că posedarea bogăției, chiar justificată, atrage după sine responsabilități sociale avându-se în vedere destinația universală a bunurilor pământești. Se înregistrează apoi acte de discriminare împotriva femeilor și a copiilor, mergând uneori până la condamnarea la a practica prostituția în folosul stăpânilor. De asemenea, nu trebuie uitată nici plaga modernă cauzată de SIDA și de abuzul de droguri care produc o suferință fizică și morală, în unele

⁴¹ David Pestroiu, *Cadre actuale ale dialogului interreligios*, în „Buletinul Centrului pentru dialog între științe și teologie”, anul VIII, nr. 1-2, 2011, p. 129.

⁴² *Ibidem*, p. 129.

⁴³ Cardinal Francis Arinze, *art. cit.*, p. 109.

cazuri reducând oamenii la nivelul sclaviei. Astfel, credincioșii diferitelor religii nu pot rămâne indiferenți în fața unor asemenea provocări și probleme, convinși fiind că numai prin cooperarea interreligioasă vor găsi rezultatul durabil așteptat⁴⁴.

O realitate dură a lumii de azi pe care cooperarea interreligioasă este chemată să o rezolve o constituie stoparea *violenței* sub toate aspectele. De cele mai multe ori există tensiune care răbufnește în violență deschisă, din motive etnice sau rasiale sau datorită unor răni istorice nevindecate. Uneori, există violență generată de frustrarea economică, șomaj, sărăcie și de marginalizarea unor grupuri ale comunității. Alteori, violența izbucnește datorită factorilor politici folosiți de unele persoane interesate în scopuri personale. Un aparte tip de violență este cel provocat de sensibilitățile religioase interpretate greșit. Religia autentică nu constituie cauza violenței, dar dacă religia este folosită pentru motivarea angajării în acte violente, rezultatele pot fi dezastruoase, întrucât pentru motive religioase unii oameni nu ar ezita să-și dea și viața. Violența în lume a luat forma războaielor civile, atacurilor teroriste sau a actelor de fanatism religios cum ar fi epurarea etnică, toate acestea ducând la masacre de amploare și chiar la genocid. Violența manifestată în numele religiei necesită o dezaprobare și condamnare specială. Liderii spirituali au profunda datorie de a-și conștientiza adepții împotriva folosirii violenței ca mijloc de propagare sau apărare a unei religii, dar și de a face declarații personale atunci când se produc asemenea abuzuri. În fața acestor realități, conducătorii religioși sunt chemați să-și unească eforturile în promovarea pocăinței, iertării, reconcilierii, dragostei și unității⁴⁵.

Pe lângă abordarea provocărilor stringente ale societății postmoderne, suntem conștienți că pentru cei care au răspunderea pastorală a comunității lor de credință, provocările sau încercările dialogului interreligios sunt în primul rând de ordin *spiritual*. Preafericitul Părinte Patriarh Daniel semnalează patru dintre

⁴⁴ *Ibidem*, pp. 109-110.

⁴⁵ *Ibidem*, p. 110.

acestea⁴⁶. Prima provocare este cea a *iubirii față de aproapele*, prin care ne punem întrebarea dacă noi avem capacitatea de a-l primi pe străinul a cărui etnie și religie sunt diferite de ale noastre. A doua provocare este cea pentru *deșteptarea duhovnicească*, când noi înconjuțați fiind de oameni de alte credințe, putem învăța de la ei anumite valori pe care le-am uitat sau pe care le-am cultivat prea puțin, cum ar fi fervoarea rugăciunii, practica postului, bucuria ospitalității și importanța centrală a familiei în viața omului, dimensiunea profundă a vieții comunitare, armonia relațiilor cu ceilalți. A treia provocare este cea a *fidelității față de propria identitate religioasă*, când ne întrebăm din nou dacă putem rămâne aceiași când totul este diferit în jurul nostru, dacă ne putem păstra identitatea religioasă fiind în minoritate, dacă putem rămâne creștini nepracticanți într-un context religios în care practicarea religiei este esențială pentru existența umană. A patra provocare și ultima este cea a *solidarității umane*, prin rugăciune și faptă cu minoritățile creștine aflate în dificultate sau chiar persecutate în diverse țări ale lumii⁴⁷.

În acest context dinamic și promițător, religiile sunt chemate să aducă și ele, de pe poziția lor specifică, o contribuție efectivă la realizarea, extinderea și desăvârșirea acestui proces de cooperare a lumii de azi. Dar pentru a putea aduce această contribuție, trebuie mai întâi ca ele însele să acționeze în unitate. Or, în acest scop este absolut necesar dialogul interreligios, care este cea mai adecvată și mai eficace metodă de apropiere între religii și de punere de acord în ce privește modalitățile de îndeplinire a acestei contribuții. În contextul spiritului epocii noastre, deschis și universal, religiile nu mai pot sta în izolare. Vremurile de azi cer tuturor religiilor să se apropie unele de altele, să se cunoască mai bine și să-și unească eforturile pentru a sprijini omenirea contemporană în aspirațiile ei de

⁴⁶ *Provocările dialogului interreligios*, Conferința Preafericitului Părinte Daniel, Patriarhul Bisericii Ortodoxe Române, susținută la Catedrala „Notre Dame” din Strasbourg la 11 aprilie 2011, în „Ziarul Lumina”, Serie regională, anul II, nr. 89 (1893), 16 Aprilie 2011, p. 2.

⁴⁷ *Ibidem*, p. 3.

înfrățire, de pace și de fericire⁴⁸.

Concluzii

Problema atitudinii și a raportului creștinilor față de oamenii altor religii este stringentă pentru societatea postmodernă, ea constituind de altfel o problemă sensibilă pe tot parcursul istoriei creștine.

Din punct de vedere teologic atitudinea Bisericii Ortodoxe față de alte religii pe întreg parcursul existenței sale a fost una pozitivă, fără diluarea rolului lui Hristos în iconomia mântuirii, mai mult această atitudine fiind folosită ca o punte și ca mijloc de a aduce împreună creștinii și necreștinii.

În societatea actuală, procesul globalizării creează noi probleme urgente pentru întreaga omenire, și de aceea este imperativ ca diversele comunități religioase să caute împreună răspunsuri de încredere. Creștinii au în primul rând obligația morală de a se angaja într-un dialog cu oameni de alte convingeri religioase într-o atitudine de respect față de personalitatea celuilalt și în spiritul smereniei lui Hristos.

Așadar, dialogul interreligios este socotit un imperativ misionar al societății postmoderne, fiind singura alternativă de a depăși conflictele etnice și religioase, sociale și economice, terorismele și fundamentalismele care au măcinat umanitatea de la început și care au fost izvor de suferință în toată istoria ei.

Bibliografie:

1. *Biblia sau Sfânta Scriptură*, tipărită sub îndrumarea și cu purtarea de grijă a Prea Fericitului Părinte Teoctist, Patriarhul Bisericii Ortodoxe Române cu aprobarea Sfântului Sinod, București, EIBMBOR, 1988.
2. Achimescu, Pr. Prof. Dr. Nicolae, *Religii în dialog*, Iași, Editura Trinitas, 2006.

⁴⁸ Pr. prof. Corneliu Sîrbu, *Pentru un dialog interreligios rodnic*, în „Ortodoxia”, anul XXVII, nr. 2, 1975, p. 373.

3. Arinze, Cardinal Francis, *Dialogul interreligios, o necesitate a timpului nostru*, în „Biserica Ortodoxă Română”, anul CXVI, nr. 7-12, 1998, pp. 108-111.
4. Ciobotea, Preafericitul Daniel, *Provocările dialogului interreligios*, Conferință susținută la Catedrala „Notre Dame” din Strasbourg la 11 aprilie 2011, în „Ziarul Lumina”, Serie regională, anul II, nr. 89 (1893), 16 Aprilie 2011, pp. 2-3.
5. Chrystavgis, John (ed.), *In The World, Yet Not Of the World. Social and Global Initiatives of Ecumenical Patriarch Bartholomew*, New York, Fordham University Press, 2010.
6. Editorial, *Necesitatea dialogului interreligios*, în „Teologia”, anul VII, nr. 1, 2003, pp. 7-8.
7. Goosen, Gideon, *Bringing Churches Together. A Popular Introduction to Ecumenism*, revised and enlarged edition, Geneva, WCC Publications, 2001.
8. Jurcan, Pr. conf. univ. dr. Emil, *Dialogul inter-religios în lumea contemporană*, în „Orizonturi Teologice”, anul III, nr. 2, 2002, pp. 84-91.
9. Kreamer, Hendrik, *Religion and the Christian Faith*, London, Lutterworth Press, 1956.
10. Küng, Hans, *Global Responsibility: In Search of a New World Ethic*, translation from German by John Bowden, SCM Press, 1991.
11. Maronese, Pr. Gianfranco, *Dialogul dintre oameni*, în „Pax et unitas”, nr. 3, 2004, pp. 3-4.
12. Martzelos, George, *Orthodoxy and Interreligious Dialogue*, în „Εκκλησία, Οικουμενή, Πολιτική. Χριστίρια στον Μητροπολίτη Αδριανουπόλεως Δαμασκηνό”, Atena, 2007, pp. 437-444, http://users.auth.gr/~martzelo/index.files/arthra_n.htm (accesat în 29.04.2015).
13. Muck, Terry și Adeney, Frances S., *Christianity Encountering World Religions: The Practice of Mission in the Twenty-first Century*, Grand Rapids, Baker Academic, 2009.
14. Oancea, Pr. prof. univ. dr. Dorin, *Teologia Religiiilor în Biserica Primară: Athenagoras, Sf. Justin Martirul, Origen*, în Nicolae Moșoiu (coord.), „Relevanța operei Părintelui Profesor Ion Bria pentru viața bisericească și socială actuală. Direcții noi de cercetare în domeniul doctrinei, misiunii și unității Bisericii”, Sibiu, Editura Universității „Lucian Blaga”, 2010, pp. 269-282.
15. Origen, *Scrieri alese. Contra lui Celsus*, PSB 9, București, EIBMBOR, 1984.
16. Papandreou, Î.P.S. dr. Damaskinos, *Dialogurile interreligioase și*

- întâlnirea celor trei religii monoteiste*, în vol. „Biserică, societate, lume”, Iași, Editura Trinitas, 1999, pp. 269-302.
17. Pestroiu, David, *Cadre actuale ale dialogului interreligios*, în „Buletinul Centrului pentru dialog între științe și teologie”, anul VIII, nr. 1-2, 2011, pp. 129-137.
18. Resceanu, Drd. Ștefan, *Temeiuri pentru dialogul interreligios*, în „Mitropolia Olteniei”, anul XXVI, nr. 1-2, 1974, pp. 25-35.
19. Rus, Asist. Remus, *Concepția despre om în marile religii, teză de doctorat*, București, 1978.
20. Samartha, Stanley J., *Dialogue as a Continuing Christian Concern*, în „The Ecumenical Review”, vol. 23, nr. 2, 1971, pp. 129-142.
21. Idem, *Courage for Dialogue. Ecumenical Issues in Inter-religious Relationship*, Geneva, WCC Publications, 1981.
22. Sfântul Iustin Martirul și Filosoful, *Apologeți de limbă greacă*, PSB 2, București, EIBMBOR, 1980.
23. Sîrbu, Pr. prof. Corneliu, *Pentru un dialog interreligios rodnic*, în „Ortodoxia”, anul XXVII, nr. 2, 1975, pp. 373-384.
24. Vasilescu, Emilian, *Cadrul și perspectivele dialogului interreligios*, în „Ortodoxia”, anul XXIII, nr. 1, 1971, pp. 133-138.
25. Idem, *Istoria Religiiilor*, Ediția a III-a, București, Editura Didactică și Pedagogică, 1998.
26. Yannoulatos, Anastasios, *Facing People of Other Faiths From an Orthodox Point of View*, în „Greek Orthodox Theological Review”, vol. 38, nr. 1-4, 1993, pp. 131-152.
27. Idem, *Problems and Prospects of Inter-religious Dialogue. An Eastern Orthodox Perspective*, în „The Ecumenical Review”, Vol. 52, Nr. 3, 2000, pp. 351-357.
28. Idem, *Orthodox Relations with Other Religions*, în „Sourozh”, nr. 85, 2001, pp. 6-21.
29. Idem, *Ortodoxia și problemele lumii contemporane*, traducere de drd. Gabriel Mândrilă, pr. prof. dr. Constantin Coman, București, Editura Bizantină, 2003.
30. Idem, *Atitudinea Ortodoxiei față de alte religii*, în „Cum să trăim Ortodoxia astăzi”, traducere din limba engleză de Doina Rogoți, București, Editura Sophia, 2010, pp. 224-244.
31. Idem, *Misiune pe urmele lui Hristos. Studii teologice și omilii*, traducere de Ștefan L. Toma, Sibiu, Editura Andreiana, 2013.